

De aartshertogen Albrecht en Isabella droegen tijdens hun bewind (1598-1621) veel bij aan de restauratie van het Brabantse katholieke landschap. Portret door hun hofschilder Otto van Veen, circa 1600 (vls.wikipedia.org)

Dagmar Germonprez

De *Recette Générale* en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella¹

In de nacht van 20 februari 1562, *den lesten donderdagh voor den Vasten ghemeynlick ghenoomt den Vetten-donderdagh*, beleefden de dominicanessen in hun convent Hertoginnedal te Oudergem bij Brussel de schrik van hun leven.² Verschanst in een slaapzaal waarvan ze de deur hadden *toeghebolwerckt*, hoorden ze hoe de kloosterkerk werd opengebroken door *goddelloose boeven* die er de hostie vertraptten,³ en *daerenboven vergaedert hebbende alle de belden, ornamenten, schilderijen, ende anderen huysraet hebben [...] op eenen hoop gheleydt, buspoeder daer onder ghestroyt, ende het vier daer inne ghesteken*.⁴ De schade was immens. Niet alleen de kerk, maar ook tweederde van het klooster, ziekenhuis, refter, keuken, 39 cellen en alle getijdenboeken gingen in vlammen op.⁵ Daar zou het evenwel niet bij blijven. Enkele jaren na de heropbouw en herwijding van kerk en klooster werd Hertoginnedal tussen 1578 en 1585 – net zoals verscheidene andere conventen in de omgeving van Brussel – het slachtoffer van vrijbuiters die het kloostercomplex andermaal in de as legden.⁶

De rampspoed die de kloosterzusters van Hertoginnedal trof, was geen geïsoleerd fenomeen. In de tweede helft van de zestiende eeuw hadden kerken, kloosters en kapellen verspreid over heel Europa te lijden onder geweld en plunderingen.⁷ In de Nederlanden was er de beeldenstorm van 1566, die begon in Frans-Vlaanderen en zich van daaruit verspreidde over grote delen van de Nederlanden.⁸ Toen de calvinisten een tiental jaar later in verschillende steden aan de macht kwamen, werden veel in beslag genomen kerken (opnieuw) van hun kunst ontdaan, afgebroken of herbestemd tijdens wat wel eens de ‘stille beeldenstorm van 1581’ wordt genoemd.⁹ De impact van deze tweede beeldenstorm was, hoewel ze minder bekend is, in veel gevallen nog groter dan die van 1566.¹⁰ Naast deze voornamelijk

1 Dit artikel kadert binnen het door FWO-Vlaanderen gefinancierde onderzoeksproject ‘*Church Triumphant: The Restoration of the Catholic Landscape in the Habsburg Netherlands*’ dat onder supervisie van Prof. dr. Luc Duerloo loopt aan de Universiteit Antwerpen. Binnen dit project wordt de impact van de aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621) op de restauratie van het katholieke landschap in de Habsburgse Nederlanden onderzocht en in kaart gebracht. Een deel van dit artikel werd gepresenteerd op het zeventiende colloquium ‘De Brabantse Stad’, dat plaatsvond te Nijvel op 10 en 11 oktober 2014. De auteur wenst professoren Erik Aerts, Luc Duerloo en Guido Marnef te bedanken voor hun waardevolle opmerkingen.

2 Scelliers, *Beschryvinghe vande fondatie*, 29.

3 Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, 348.

4 Scelliers, *Beschryvinghe vande fondatie*, 31.

5 Scelliers, *Beschryvinghe vande fondatie*, 32-33.

6 Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*, 76-77.

7 Zie onder meer Walsham, *The reformation*; Duffy, *The stripping*; Louthan, *Converting Bohemia*; Eire, *War against the idols*; Pollmann, ‘Countering the Reformation’; Benedict, ‘The second wave of Protestant expansion’; et cetera.

8 Over deze beeldenstorm in Brabant, zie onder meer Marnef, ‘Verscheurde geesten’, 336-340.

9 Balis, ‘Renaissance en Barok’, 363.

10 We danken prof. dr. Guido Marnef voor deze mondelinge mededeling. Zie ook Pollmann, *Catholic Identity*, 108-122; Coster & Spicer, ‘Introduction: The dimensions of sacred space’, 4-5.

religieus gemotiveerde destructies had de kerkelijke infrastructuur in de Nederlanden ook sterk te lijden onder het krijgsgeweld, onder meer van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), waarin Spaanse en Staatse legers tegenover elkaar stonden. Vernielingen waren toen en in de voorafgaande troebelen zowel het gevolg van muitende soldaten, van krijgstochten als van de inkwartiering van troepen. Zo werd bijvoorbeeld in 1542 een aantal buitenkloosters in enkele Brabantse steden afgebroken om te voorkomen dat de vijand er zich zou verschanzen.¹¹ Ook tijdens de Spaanse furie in 1572 (onder de Spaanse hertog van Alba) en 1576, waarbij onderbetaalde soldaten de vrije hand kregen in de steden Mechelen, Antwerpen en Maastricht, bleef de religieuze infrastructuur niet gespaard.¹² Acht jaar later zou Mechelen tijdens de 'Engelse furie' opnieuw geplunderd worden – ditmaal door de Staatse legers, waarvan de acties vooral gericht waren op clerici en het plunderen en vernietigen van katholieke infrastructuur.¹³ Na de val van Antwerpen in 1585 werden de Noord-Brabantse steden de inzet van het krijgsgeweld, waarbij het omliggende platteland zwaar te lijden had onder de brandschattende troepen van beide zijden. Daarbij zakten de plunderende soldaten soms zuidwaarts af tot Brussel, Mechelen, Tienen of Leuven.¹⁴

Dat de katholieke infrastructuur hierdoor in erbarmelijke staat verkeerde, staat buiten kijf. Veelzeggend is een passage uit een brief van aartshertogin Isabella aan de hertog van Lerma op 2 september 1599, kort na haar aankomst in Brussel: 'Dit land zou prachtig zijn als het niet zo geruïneerd was, wat de grootste zonde op aarde is. Het louter herstellen van de kerken en kloosters naar hun oorspronkelijke toestand zou miljoenen vergen.'¹⁵ Binnen een staatsbestel dat de consolidatie van het monarchale regime en van het rooms-katholicisme als onlosmakelijk verbonden zag, kan de geciteerde passage worden beschouwd als een intentieverklaring van de aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621) voor een algemene hersteloperatie met grondige bouw- en reparatiewerken, gekoppeld aan een krachtig beleid om het catholicisme te 'restaureren'.¹⁶

In het voorbeeld van Hertoginnedal droegen de aartshertogen bij aan de tweede heropbouw met een donatie van 500 ponden,¹⁷ *pour emplier a la reparation du muraille de leur couvent*.¹⁸ Deze gift lijkt, in tegenstelling tot heel wat andere donaties, niet voor te komen in de bestaande historiografie van het convent.¹⁹ We vinden ze wel terug in de jaarlijkse boekhouding van het aartshertogelijk regime, in 1617 opgesteld door de Algemene Ontvanger van alle Financiën (*Recette Générale*) die bewaard wordt in Rijsel.²⁰ Deze centrale staatskas was de overkoepelende ontvangerij, waaronder nog enkele gewestelijke, domaniale ontvangerijen ressorteerden die bedragen doorstorten naar de centrale kas.²¹ De donatie aan Hertoginnedal is slechts één van vele donaties aan religieuze instellingen die zijn neergeschreven in het register.²² Dergelijke uitgaven varieerden in schaal en grootte: van forse bedragen geïnvesteerd in prestigieuze projecten – zoals de bouw van de bedevaartskerk van Scherpenheuvel – tot eerder bescheiden giften van textiel, vaatwerk of een glas-in-loodraam aan eenvoudige parochiekerken.

In dit artikel laten we zien dat een grondige analyse van uitgaven in de *Recette Générale* kan bijdragen tot een betere kennis van de heropbouw van de Brabantse katholieke infrastructuur. We kijken als het ware mee door de bril van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Het aartshertogelijk regime staat in de geschiedschrijving immers bekend om de royale bijdragen die het leverde aan de katholieke restauratie in de Habsburgse Nederlanden.²³ Hun inbreng ter bevordering van de heropbouw van katholieke infrastructuur is tot op heden niet systematisch in kaart is gebracht.

Aangezien het onderzoeksproject zich nog in de beginfase bevindt, beperkt de analyse zich tot het jaar 1617. Op dat moment waren de aartshertogen reeds achttien jaar in de Nederlanden – hun bewind liep vier jaar later af met het overlijden van Albrecht.²⁴ Tevens

was het achtste jaar ingezet van het Twaalfjarig Bestand – de pauze in de Tachtigjarige Oorlog tussen 1609 en 1621. Naast een beperkte kwantitatieve analyse zullen ook enkele significante uitgaven uit 1617 worden besproken. Rekeningen van lokale domaniale ontvangerijen zijn hier buiten beschouwing gelaten.²⁵

Katholieke restauratie

Met ‘katholieke restauratie’ bedoelen we het krachtige beleid dat werd gevoerd om het katholicisme in de zestiende eeuw en begin van de zeventiende eeuw te herstellen en te consolideren. Deze restauratie gebeurde op verschillende manieren: het letterlijke wederopbouwen van de kerkelijke infrastructuur, het bezielen van diverse kloosterordes, het uitdragen van contrareformatorische culten, schenkingen aan protestanten die zich weer tot het katholicisme bekeerden, het inrichten van processies, het stimuleren van kloosterintredes door de kosten ervan te dragen, et cetera. Dit artikel beperkt zich tot de (her)opbouw van ‘katholieke infrastructuur’, wat zowel de uitgaven voor het optrekken van nieuwe en het herstel van bestaande katholieke gebouwen omvat, als uitgaven voor bekleding en decoratie van die gebouwen (zoals schilderijen, communiebanken, kandelaars, glas-in-loodramen, altaren, standbeelden, et cetera).

- 11 Marnef, ‘Roerig Brabant’, 293; Put en Harline, *Verloren schapen*, 18.
- 12 Marnef, ‘Roerig Brabant’, 301; Put en Harline, *Verloren schapen*, 16-18.
- 13 Put en Harline, *Verloren schapen*, 16.
- 14 Marnef, ‘Roerig Brabant’, 307.
- 15 ‘Esta tierra es lyndissima, si no estuviese tan destruyda, que es la mayor lástima del mundo; pues para solo reparar las iglesias y monasterios seria menester muchos millones para volverlos en su ser’. Villa, ‘Correspondencia de la Infanta’, 266.
- 16 Duerloo, *Dynasty and piety*; Duerloo, ‘Pietas Albertinas’.
- 17 Het gehanteerde rekenmuntstelsel in de registers is het pond van 40 Vlaamse groten, waarbij 1 pond (‘livre’) = 20 schellingen (‘sols’) = 240 penningen (‘deniers’). ADN, *Chambre des Comptes*, B2776, 309r; Aerts, ‘Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen’, 288. Afgekort zullen we dit verder als ‘ponden’ aanduiden.
- 18 ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 355r-355v.
- 19 We checkten Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*; Janssens en Persoons, *Kloosters in het Zoniënwoud*; Pierron, *Histoire de la forêt de Soigne*; Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*; Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*.
- 20 Oorspronkelijk heette de officier de ‘receveur général de toutes les finances’ of de ‘algemene ontvanger van alle financiën’ om een onderscheid te maken met de gewestelijke en lokale ontvangers. Arnould, ‘Prolégomènes à l’étude’, 9; Coppens en Aerts, ‘Ontvangerij-Generaal van Financiën’, 535. Afgekort zullen we hem hier verder met ‘Algemene Ontvanger’ aanduiden. In Rijsel zijn de archieven terechtgekomen door de rekenschapsverplichting van de ontvanger-generaal aan de Rekenkamer die zich daar toen bevond. Coppens en Aerts, ‘Ontvangerij-Generaal van Financiën’, 544.
- 21 Let wel dat de specifieke aard van boekhouding in het *Ancien Régime* domaniale ontvangers toeliet om – indien ze dat wensten – enkel positieve saldi door te storten naar de centrale kas, wat betekent dat ze slechts die sommen overleverden die ze over hadden nadat plaatselijke onkosten loonuitkeringen en administratieve vergoedingen waren vereffend. Aerts, ‘De inhoud der rekeningen’, 169. Voor onderzoekers die een zicht willen krijgen op de totaalinkomsten is dit problematisch. Aerts, ‘Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen’, 280.
- 22 Het optekenen van geschenken aan de geestelijkheid in registers van ontvangers was niet ongebruikelijk. Aerts, ‘De inhoud der rekeningen’, 54.
- 23 We noemen er enkele, maar exhaustief zijn is onmogelijk: Cornil, ‘Théodore van Loon’; De Frenne, ‘Verzoening en herstel’; De Jonge en De Vos, ‘Architectuur ten tijde van de aartshertogen’; De Villermont, *L’infante Isabelle*; Duerloo, ‘Archiducal Piety’; Duerloo, ‘Pietas Albertinas’; Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*; Elias, *Kerk en staat*; Janssens, ‘De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden’; Meganck, *De kerkelijke architectuur*; Pasture, *La restauration religieuse*; Potvin, *Albert et Isabelle*; Put, ‘Les archiducs et la réforme’; Thöfner, *A common art*, et cetera.
- 24 Duerloo en Thomas, *Albrecht en Isabella*, 11-14.
- 25 Het is mogelijk dat hierdoor uitgaven die onder katholieke restauratie vallen, uit het vizier verdwijnen. In de volgende fase van het onderzoek zal worden geveifieerd of dat het geval is.

Dat katholieke restauratie een breed proces behelst en niet louter een topdown-verloop kent, is ondertussen afdoende aangetoond.²⁶ De bouwhausse in de Habsburgse Nederlanden is niet toe te schrijven aan de inbreng van een enkele actor. Een groot deel van de herstelkosten werd gedragen door de kerken, kloosters en abdijen zelf, bijvoorbeeld door de inkomsten uit tienden (gedeeltelijk) te reserveren voor de heropbouw.²⁷ Ook het verkopen van gronden of goederen was schering en inslag. Zo hypothekeerden of verkochten de kloosterzusters van Hertoginnedal heel wat van hun gronden en goederen om de tweede heropbouw te financieren.²⁸ Dat de aartshertogen zich overigens kantten tegen dergelijke verkopen, blijkt uit hun brief aan de aartsbisschop van Mechelen gedateerd op 17 maart 1606, waarin ze waarschuwden tegen het verkopen of bezwaren van kerk- en armengoederen en aandrongen op streng toezicht op de rekeningen.²⁹ Uiteindelijk zouden Albrecht en Isabella ook twee edicten uitvaardigen met betrekking tot de herstelling van kerken, namelijk op 28 maart 1611 voor het aartsbisdom Mechelen en op 2 oktober 1613 een uitbreiding van het voornoemde edict voor het 'land en graafschap Vlaanderen'.³⁰

Daarnaast speelden families en verenigingen die de elite uitmaakten – zeker in de steden – een belangrijke rol.³¹ Dat dit niet een louter mannelijke aangelegenheid was, bewijst Anne van Cröy, die verschillende kapucijnerstichtingen verspreid over de Zuidelijke Nederlanden financierde.³² Ook wereldlijke machthebbers hadden hun inbreng. Zo vormde de restauratie voor zowel landvoogdes Margareta van Parma als voor haar zoon Alexander Farnese twee decennia later zelfs een van de prioriteiten voor het bestuur in de Nederlanden.³³ De reconstructie van kerken en het opnieuw openlijk belijden van het katholieke geloof namen immers reeds een aanvang in de onmiddellijke nasleep van het religieuze geweld van 1566. Bij de studie van de aartshertogelijke inbreng in de heropbouw van katholieke infrastructuur is het dus van belang in het achterhoofd te houden dat de katholieke restauratie niet louter aan het aartshertogelijk regime toe te schrijven is, maar dat Albrecht en Isabella een rol spelen naast heel wat andere actoren, in een proces dat al langer en bovendien ook in andere streken aan de gang was.

Recette Générale

De hoofdbron voor dit artikel zijn de rekeningen van de Algemene Ontvangerij van alle Financiën (de *Recette Générale*). De jaarrekeningboeken van de Algemene Ontvangerij bestaan telkens uit twee grote delen – inkomsten en uitgaven – ieder opgedeeld in een groot aantal rubrieken. Relevante uitgaven, zoals donaties aan religieuze instellingen, bevinden zich hoofdzakelijk in de rubrieken *Dons et recompenses*, *Menues et grosses parties* en *A divers Officiers Comptables*, verspreid tussen andere uitgaven zoals pensioenen voor militaire officieren of vergoedingen voor reiskosten. Omdat elke uitgavenpost zowel de begunstigde, de aard van de uitgave, een datum als een locatie vermeldt, vallen uitgaven die relevant zijn voor de heropbouw van de katholieke infrastructuur eenvoudig te identificeren.

Het register van 1617 bestaat uit 420 folio's (waarvan 354 met uitgaven), waarmee het een van de dunnere exemplaren is uit het bewind van de aartshertogen.³⁴ De drie relevante rubrieken samen bevatten in het onderzochte jaar 393 uitgaven, waarvan er 57, voor een totaalbedrag van 33.594 ponden, rechtstreeks verband houden met katholieke infrastructuur. Uitgaven met een bestemming buiten de Habsburgse Nederlanden (zes in totaal), waarin geen locatie wordt vermeld (één) of die (nog) niet geïdentificeerd zijn (drie), werden achterwege gelaten. Hetzelfde geldt voor uitgaven aan 'individueen', tenzij ze samen vermeld

Het register met de jaarrekening van 1617 van de Algemene Ontvangerij van alle Financiën (de *Recette Générale*)

worden met de religieuze instelling waaraan ze verbonden zijn zoals bijvoorbeeld het geval is bij *sire Judocus Bouchaert, pasteur de l'église de n(ore) dame au lieu de Montaigu*.³⁵ De resterende uitgaven omvatten zowel donaties ter ondersteuning van het optrekken en/of stofferen van nieuwe gebouwen als reparaties of stoffering van bestaande kloosters of kerken. Om te achterhalen of het om reparaties of nieuwe gebouwen gaat, is de omschrijving van de uitgave vaak veelzeggend door het gebruik van termen als *réparation*, *refection* of *restauration*.³⁶

- 26 Hierbij aansluitend geldt ook de vaststelling dat de katholieke restauratie niet louter aan de besluiten van het Concilie van Trente kan worden gekoppeld. Onderzoek wees immers uit dat het heropleven van catholicisme vaak aan de implementatie van de maatregelen voorafging. Pollmann, 'Being a Catholic', 166; Pollmann, *Catholic Identity*, 6-12.
- 27 Bleken de hoeves die daartoe dienden verwoest, dan konden de schaarse middelen aangewend worden om eerst de hoeves te herstellen zodat op die manier de opbrengst geleidelijk kon worden opgedreven. Dit was onder meer het geval bij de abdij van Affligem. Put en Harline, *Verloren schapen*, 53.
- 28 Dit was onder meer het geval voor hun refugehuis in Brussel, waar ze na beide verwoestingen van hun klooster een onderkomen vonden. Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 94 en Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*, 76-77. Voor een verslag over de vlucht uit het klooster op 2 februari 1578 en de noodzaak goederen te verkopen, zie ARA, Kerkelijk Archief Brabant, nr. 11469, 'Rentale Abbatiae de Ouderghem (1585-1588)'. Een transcriptie is terug te vinden in Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 304-308.
- 29 Elias, *Kerk en staat*, 213.
- 30 Brandts, *Recueil des ordonnances*, 78-79 en 197-198. Voor een korte bespreking van deze edicten, zie Elias, *Kerk en staat*, 214. De aartshertogen waren uiteraard niet de eersten die dergelijke regelingen uitwerkten. Zie onder meer Spicer, 'After Iconoclasm', 418 en De Coussemaker, 'Réparations des églises', 392.
- 31 Timmermans, 'Een elite als actor', 203. Zie ook Pollmann, 'Being a Catholic', 166-167.
- 32 Marini, 'Female authority', 17.
- 33 Spicer, 'After Iconoclasm', 411.
- 34 Gemiddeld zijn er 593 folio's per register – de jaren 1606 en 1618 waarvan geen registers zijn bewaard, werden niet meegenomen in de berekening. Het omvangrijkste register is dat uit 1602, met 855 folio's, en het kleinste dat uit 1620, met 382 folio's.
- 35 ADN, *Chambre des Comptes*, B2890.
- 36 Niettemin is het mogelijk dat ook bij de andere uitgaven, waar deze termen niet worden gebruikt, sprake is van een heropbouw of herstelling in plaats van een volledig nieuwe constructie.

Tabel 1 Thematische en geografische analyse van uitgaven in de Recette Générale aan katholieke infrastructuur

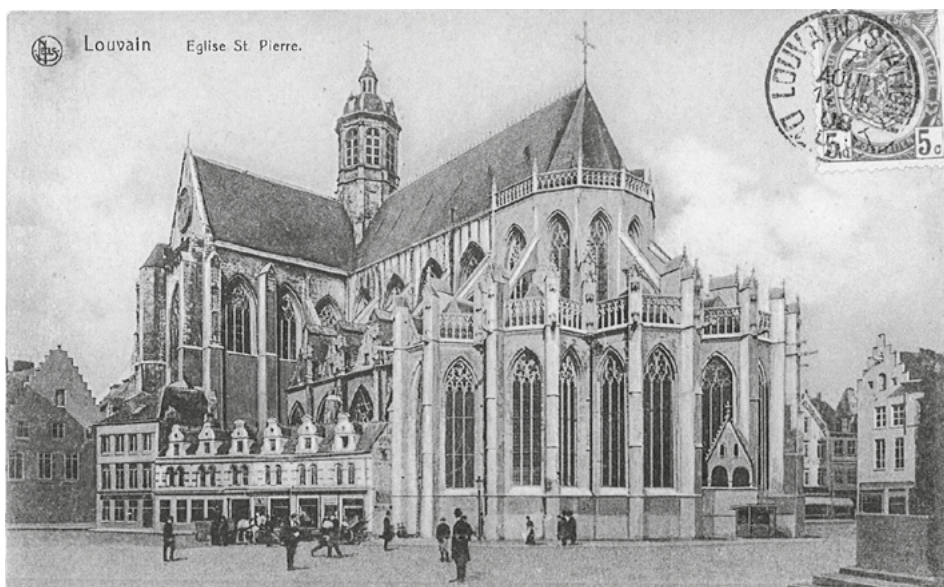
Uitgaven	Hertogdom Brabant		Niet-Hertogdom Brabant		Habsburgse Nederlanden	
	Aantal uitgaven	Ponden	Aantal uitgaven	Ponden	Aantal uitgaven	Ponden
Gebouwen	20	14.370	18	4.860	38	19.230
Aankleding en decoratie	10	12.244	9	2.120	19	14.364
Eindtotaal infrastructuur	30	26.614	27	6.980	57	33.594
Niet gespecificeerde uitgaven (aalmoezen)	20	1.240	14	1.856	34	3.096
Eindtotaal (incl. aalmoezen)	50	27.854	41	8.836	91	36.690

In tabel 1 hebben we die uitgaven opgedeeld in de rubrieke ‘Gebouwen’ en ‘Aankleding en decoratie’. Wanneer ook de niet-gespecificeerde uitgaven aan religieuze instellingen in de Habsburgse Nederlanden worden opgenomen, dan tellen we 91 uitgaven voor een totaal van 36.690 ponden.³⁷ Beperkt tot het hertogdom Brabant zijn dat respectievelijk dertig uitgaven (26.614 ponden) voor ‘Aankleding en decoratie’ en ‘Gebouwen’ samen, en vijftig uitgaven (27.854 ponden) wanneer ‘Aalmoezen’ worden meegerekend.

Tabel 2 Thematische detailanalyse van de uitgaven in het Hertogdom Brabant

Uitgaven	Hertogdom Brabant			
	aantal uitgaven	ponden		
Aankleding en decoratie	10	12.244		
<i>textielen</i>	2	8.785	8.660	Brokaat St.-Pieterskerk Leuven
<i>altaar met schilderij</i>	1	600	125	Kleed St.-Géry Brussel
<i>efemeer</i>	2	731		
<i>glasramen</i>	1	600		
<i>horloge</i>	1	500		
<i>orgel</i>	1	40		
<i>schilderij</i>	1	388		
<i>verfraaiing</i>	1	600		
Gebouwen	20	14.370		
<i>kerk</i>	10	11.000	7.500	O.L.V.-kerk Scherpenheuvel
<i>kapel</i>	1	200		
<i>kloostergebouwen</i>	9	3.170	500	Muur Hertoginnedal
Totaal	30	26.614		

Tabel 2 toont in detail dat er in het hertogdom Brabant zowel onder de rubriek ‘Aankleding en decoratie’, als onder ‘Gebouwen’ uitgaven voorkomen die de totaalsom van de rubriek sterk beïnvloeden. Het gaat respectievelijk om de subcategorie ‘Textielen’ (voor een totale uitgave van 8.785 ponden) en de subcategorie ‘Kerk’ (voor een totale uitgave van 11.000 ponden.) Een blik op de achterliggende data maakt duidelijk dat de grootste donatie voor

De collegiale Sint-Pieterskerk van Leuven. Foto op ansichtkaart, circa 1900

aankleding naar de collegiale Sint-Pieterskerk te Leuven ging, voor de aankoop van *ornemens de brocade blanche et toile d'argent de diverses pieces guarniz et broddez*.³⁸ Bij 'Gebouwen' zijn er twee uitgaven die het forse totaalbedrag verklaren, namelijk de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Scherpenheuvel (*en subvention des fraiz du bastiment de lad() eglise*)³⁹ en de kerk van het jezuïetencollege te Brussel (*pour subvenir aux fraiz des bastimens del'eglize dud(it) college*).⁴⁰

De collegiale Sint-Pieterskerk (Leuven)

De uitgave van 8.785 ponden aan de collegiale Sint-Pieterskerk te Leuven voor 'geborduurde en gedecoreerde weefsels van wit brokaat en met zilver doorweven stof' is meteen ook de grootste uitgave aan katholieke infrastructuur geregistreerd in het register van 1617. Uit de rekening alleen valt evenwel niet onmiddellijk af te leiden of het om een altaargewaad, een antependium, een kleed voor een beeld, een kazuifel of ander textiel gaat.⁴¹ Wel is vermeld dat de aartshertogen het speciaal hebben laten maken en dat het vervaardigd is uit wit brokaat en met zilver doorweven stof. Dergelijke geborduurde paramenten waren uiterst kostbaar, wat onmiddellijk ook de forse uitgave verklaart.⁴² Omwille van de kostbaar-

³⁷ Deze uitgaven worden in het register vermeld als '*en don unefois*', '*en don de grace especialle unefois*', '*en aulmosne unefois*' et cetera, waardoor niet uit te maken is of het geld met een bepaald doel werd gegeven en zo ja, hetwelk. Mogelijk kunnen de kwitanties en andere bewijsstukken die werden voorgelegd aan de controlecommissie van de Rekenkamer extra informatie bieden. Aerts, *Geschiedenis en archief*, 366. Dit geldt trouwens ook voor wél enigszins gespecificeerde uitgaven, zie infra.

³⁸ ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 394v.

³⁹ ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 433v.

⁴⁰ ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 344v.

⁴¹ De kwitantie – indien bewaard weliswaar – kan hierin mogelijk uitsluitel brengen want de Recette Générale maakt melding van *certain compte en la langue espaignolle contenant quatre foeuilles et demie d'escriture*: ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 394v.

⁴² Koldewij, 'Triomf van de Brabantse kunstenaars', 285.

heid van de stof mocht brokaat gebruikt worden ter vervanging van andere voorgeschreven liturgische kleuren op bepaalde feestdagen.⁴³ Wat de prijs eveneens beïnvloedde, was het hoge aantal vak- en kooplieden dat betrokken was bij de realisatie van elk stuk kerkelijk textiel.⁴⁴ Ondanks de exuberante som die voor de weefsels werd betaald, lijkt de schenking niet voor te komen in de literatuur over de kerk en evenmin in de huidige kerkschat. Dat hoeft op zich niet te verwonderen, aangezien textiel een van de meest kwetsbare materialen in een kerk is en bijzonder snel aftakelt.⁴⁵

Het vormde alvast niet de enige donatie van kerkelijk textiel door de aartshertogen. In andere jaren van de *Recette*

Générale vonden we er verschillende andere terug. Zo is er in 1613 de donatie van vijf gouden sierweefsels van goudbrokaat voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Scherpenheuvel⁴⁶ en in 1619 de gift van menig antependium, kazuifel, stola en allerhande andere stoffen in zwart fluweel met zilverdraad voor de parochiekerk van Tervuren.⁴⁷ Ook in de literatuur wordt sporadisch melding gemaakt van dergelijke giften door de aartshertogen.⁴⁸ Ook hier gaat het vaak om borduurwerk met goud- en zilverdraad op een zijden grond.

Kerkelijk textiel was enorm kostbaar vanwege de exquise weefsels en vooral de omvangrijke borduursels – eigenlijk schilderijen in draad – met goud- en zilverdraad op zijde. In dit parament zijn bovendien parels toegevoegd (tentoonstelling 'In gouddraad en zijde' van het Museum Catharijneconvent te Utrecht, www.catharijneconvent.nl)

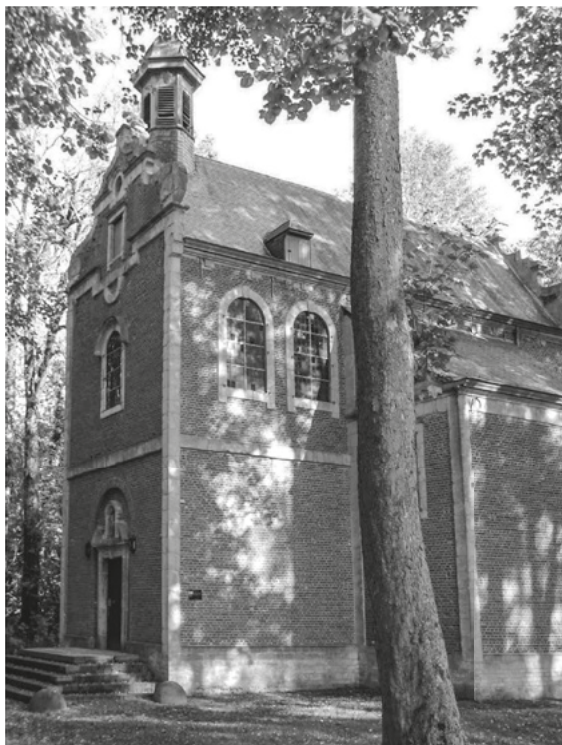
Schilderij van Sint-Hubertus (Sint-Hubertuskapel, Tervuren)

De rubriek 'Aankleding en decoratie' vermeldt ook schilderijen. In het jaar 1617 waren er twee uitgaven waarin er een of meer worden vermeld: een donatie van 600 ponden voor een altaar met schilderij in de Sint-Niklaaskerk te Brussel en een betaling van 748 ponden aan Wenzel Cobergher.⁴⁹ Die laatste uitgave is opgesplitst in:

'iij^e lx lb pour la peinture de la nativité de n()re saulveur Jesus et la visitation de madame S(ain)te Elisabeth au tableau mise en la chappelle ou hermitaige proche de mariemont, item xxv lb pour aultre peinture de S(ain)t hubert mise a la chappelle a tervueren, et les restans iij^e lxiii lb par luy payez et desbourssees au munesier qui avoit livre les tableaux aussy pour la dorure d'iceulx verroulx et transport doit bruxelles aud() mariemont et Tervueren'.⁵⁰

Afgaand op deze summiere omschrijving lijkt het alsof er 360 ponden zijn betaald voor het schilderij met de geboorte van Christus (Mariemont), 25 ponden voor het schilderij van Sint-Hubertus (Tervuren) en de overige 363 ponden voor het leveren van de doeken, het vergulden van de bouten en het transport vanuit Brussel.⁵¹ Wanneer evenwel de kwitanties naast deze passage uit de *Recette Générale* worden gelegd, blijken die een stuk gedetailleerder (zie tabel 3).⁵²

Zo wordt bijvoorbeeld de passage *pour la dorure d'iceulx verroulx* uit het register, in de kwitantie opgesplitst in *et pour la dorure d'icelle moulure: 42 fl; item pour les verroux: 3 fl.* Wanneer die logica wordt doorgetrokken naar de navolgende uitgave, dan blijken die 25 ponden bestemd te zijn voor het vergulden van (de lijst van) het schilderij.⁵³ De betaling voor het eigenlijke schilderen van het werk door Theodoor van Loon werd pas drie jaar later geregistreerd, in 1620.⁵⁴

De Sint-Hubertuskapel in Tervuren ontving van Albrecht en Isabella een schilderij van Sint-Hubertus (fietsknooppunten.blogspot.com)

43 Staal, 'Goud, rood, blauw', 94.

44 De Bodt, 'Borduurwerkers', 4.

45 Meul, *Kerkelijk textiel behouden en bewaren*, 5. Zie ook Stam, 'Loffbarlycke te onderhouden'.

46 ADN, *Chambre des Comptes*, B2860, 369r-369v. De uitgave bedroeg 1.600 ponden.

47 ADN, *Chambre des Comptes*, B2901, 363v-364v. De uitgave bedroeg 11.426 ponden en 1 schelling.

48 Bijvoorbeeld de gift van een aantal geborduurde mantels voor het Mariabeeld in Scherpenheuvel. Put en Harline, *Verloren schapen*, 80; Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 59; Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 28. Voor andere donaties, zie onder meer Duerloo en Thomas, *Albrecht en Isabella*, 238-239 en 242-243; Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 91; Duerloo, 'Archducal Piety', 268, 270, 273 en 275.

49 In het register werden er naast deze twee nog heel wat andere uitgaven voor schilderijen aangetroffen. Zolang echter niet vaststaat voor welke locatie ze bestemd waren, worden ze niet opgenomen in de analyse. *Aux pasteur et margliseurs del'eglize de S(nte) Nicolas en la ville de Bruxelles, la somme de six cens livres dud(it) pris, [...] pour ayder a eriger une nouvel autel avecq une signale tableau a l'honneur de monsieur S(lt) Roche enrichie des armoires de leur(l) Al(l)zes [...]*. ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 346v. Vermoedelijk gaat het hier om de (zwaar gerestaureerde en heropgebouwde) Sint-Niklaaskerk in de Botermarkt vlakbij de Grote Markt, waarvan de oudste vermelding dateert van 1152. Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 370, en waarvan we weten dat de kerk in 1618 een parochiekerk werd. Braeken, *Bouwen door de eeuwen*, 187. In dit artikel wordt op deze uitgave niet verder ingegaan.

50 ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 402v.

51 Aangezien dit artikel zich richt op het hertogdom Brabant, wordt hierop niet verder ingegaan. In de tabellen werden de kosten van het schilderij van Mariemont ook afgetrokken. Het eerste, merkwaardig lage bedrag leidde in de literatuur tot verschillende hypotheses, gaande van een tijdelijke vervanger in afwachting van de levering van het definitieve altaarstuk (Janssens, '361. De Beking', 260) via een laatste betalingstermijn nadat de rest al betaald was (Fokker, *Wenzel Cobergher*; De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 211) tot de betaling voor een ander klein en niet kostbaar schilderij dat boven de doorgang naar de sacristie hing en voorkomt in de schilderijeninventaris van het kasteel van Tervuren uit 1620 (Van Sprang, 'Van Loon', 54).

52 Een transcriptie hiervan is terug te vinden in De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 330-332. In de tabel werd deze transcriptie letterlijk overgenomen, inclusief de vermelding in florijnen (fl.).

53 Ook het feit dat beide gekoppeld worden in het subtotale in de rekening van Wensel Cobergher lijkt dit te ondersteunen.

54 Zijnde 800 ponden voor een groot schilderij voor het hoogaltaar en 700 ponden voor elk van de twee kleinere zijaltaren. In de *Recette Générale* worden de namen van de schilderijen niet vermeld, maar het zou gaan om de 'De beking van de heilige Hubertus' voor het hoofdaltaar en 'De heilige Hubertus ontvangt de Stola' en 'De Heilige Maagd en Kind tussen de Sint-Jan-de-Doper en Sint-Jan-de-Evangelist' voor de zijaltaren. Cornil, 'Théodore van Loon', 192. De uitgave beschrijft verder ook de kosten van de doeken, linnen en productie van de kaders: ADN, *Chambre des Comptes*, B2907, 360v. Zie ook Van Sprang, 'Van Loon', 53; Janssens, '361. De Beking', 260.

Tabel 3 Vergelijking van de *Recette Générale* en de kwitanties

Recette Générale	Kwitantie	Uitgave	Subtotaal kwitantie
iiic lx lb pour la paincture de la nativité de n(l)re sauveur Jesus et la visitation de madame S(l)te Elisabeth au tableau mise en la chappelle ou hermitaige proche de mariemont	Pour la chapelle ou hermitage au dehors du palay de Maryemont une Nativité de Jésus avec une Visitation de Ste Elisabeth, posée au frontespice de la table d'autelle	360 fl.	566 fl.
et les restans iii ^e lxiii lb par luy payez et desbourssees au munesier qui avoit livre les tableaux aussy pour la dorure d'iceulx verroulx et transport doit bruxelles aud(i) mariemont et Tervueren'	Payé à Bocxhorinck pour l'ornement de bois d'escrignerye dudit autelle	90 fl.	
	Item pour la dorrure dudit ornement	104 fl.	
	Item pour la conduite avec un chariot jusques audit Maryemont	12 fl.	65 fl.
	En oultre payé au susdit Bocxhorinck pour la moulure de la table d'autelle de la chapelle du commung audit Maryemont	20 fl.	
	et pour la dorrure d'icelle moulure	42 fl.	
	Item pour les verroux	3 fl.	
	Davantage pour la dorure de l'ornement de la table d'autelle de Terveuren	92 fl. 10 s.	117 fl.
item xxv lb pour aultre paincture de S(l)t hubert mise a la chappelle a tervueren	Item pour la pinture de St Hubert faite pour le frontespice de la susdite table d'autelle	25 fl.	10 s.
Totaal			748 fl. ⁵⁵

Onze-Lieve-Vrouwekerk van Scherpenheuvel (Scherpenheuvel-Zichem)

Uit tabel 2 blijkt dat in de rubriek 'Gebouwen' in 1617 de grootste donatie naar de kerk van Scherpenheuvel ging. Scherpenheuvel nam binnen het beleid van de aartshertogen een speciale plaats in. Het was dé grote onderneming van Albrecht en Isabella, hun persoonlijke project.⁵⁶ De plannen, waarbij de stad zich zou ontwikkelen met een zevenhoekige plattegrond en een koepelvormige kerk in het midden, werden ontworpen door Wenzel Cobergher onder nauw toezicht van Albrecht.⁵⁷ Van de standplaats van een eik met een Mariabeeld waaraan de meest wonderbaarlijke genezingen werden toegeschreven, groeide Scherpenheuvel onder het initiatief van de aartshertogen uit tot het Jeruzalem van de Lage Landen, een bolwerk van de strijdende kerk.⁵⁸ De beslissing tot het bouwen van een mariale citadel kwam er in 1607, kort na de wapenstilstand met de Verenigde Provinciën.⁵⁹ Die wapenstilstand was, net zoals het ontzet van 's-Hertogenbosch (1603), de verovering van Oostende (1604) en het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) volgens de aartshertogen te danken aan de tussenkomst van Maria.⁶⁰ Scherpenheuvel vormde vanuit dat oogpunt tevens dé realisatie van hun politieke vroomheid en een affirmatie van het aartshertogelijke regime.⁶¹

De uitgave van 7.500 ponden in 1617 was bestemd voor de bouw van de kerk. Hoewel het voor pastoor Judocus Bouckaert een welkome donatie geweest zal zijn, kon het bedrag niet verhelpen dat de volledige financiering niet bijster vlot liep en de werken traag vorderden.⁶² Uit een octrooibrief in 1613, die Bouckaert autoriseerde om drie jaar lang aalmoezen

Met financiële steun en onder grote belangstelling van Albrecht en Isabella werd vanaf 1607 gebouwd aan de koepelvormige bedevaartskerk in Scherpenheuvel die aan Maria werd gewijd (flipdemuinck-kristelpardon.blogspot.be)

te ontvangen, blijken op dat moment slechts drie van de zes straalkapellen (althans het metselwerk daarvan) en de sacristie voltooid.⁶³ De eerste geldmiddelen waren echter uitgeput, waardebrieven geschonken als aalmoes konden door de financiële crisis niet worden ingewisseld en bepaalde Staten weigerden lange tijd hun bijdragen aan de kerkfabriek van Scherpenheuvel te betalen.⁶⁴ Ook in april 1619, toen de aartshertogen vanuit Diest in Scherpenheuvel aankwamen om er hun jaarlijks noveen te volbrengen, was de bedevaartskerk – ofschoon men op dat moment al bijna tien jaar aan de bouw werkte – nog lang niet af.⁶⁵ Pastoor Bouckaert vroeg de aartshertogen herhaaldelijk om hulp.⁶⁶ Op basis van de niet-volledige inventaris van Finot weten we dat de aartshertogen ook meermaals geld gaven ten behoeve van de bouw van de kerk.⁶⁷ Niettemin zou het nog tot de zomer van 1627 duren vooraleer de kerk kon worden ingewijd.⁶⁸

⁵⁵ De tien schellingen werden zowel in de kwitantie als in de totale som van de *Recette Générale* uit de volledige som gelaten.

⁵⁶ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 92.

⁵⁷ Duerloo, 'Archducal Piety', 275.

⁵⁸ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 23-28 en 77.

⁵⁹ Kort voor het herbeginnen van het campagneseizoen dat jaar komen de aartshertogen, Spanje en de Verenigde Provinciën op 24 april overeen een bestand van zes maanden te eerbiedigen. Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 89.

⁶⁰ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 184.

⁶¹ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 184; Duerloo, 'Archducal Piety', 275; Put en Harline, *Verloren schapen*, 86.

⁶² Bouckaert zou immers een jaar later 50.000 gulden lenen bij een Berg van Barmhartigheid. Boni, *Scherpenheuvel*, 65. De auteur vermeldt evenwel geen referentie.

⁶³ Voor de volledige transcriptie van deze brief, zie Boni, *Scherpenheuvel*, 202; Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 65.

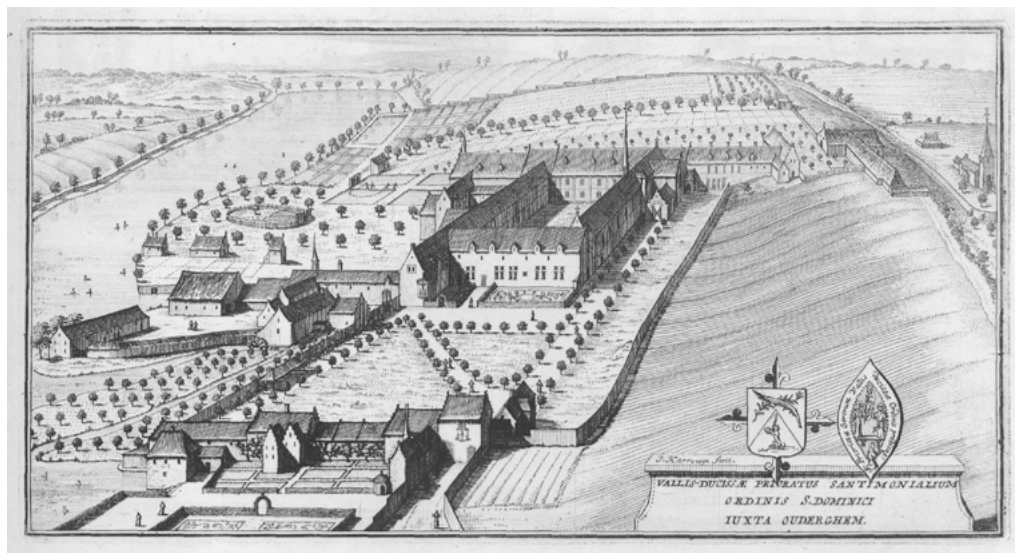
⁶⁴ Boni, *Scherpenheuvel*, 65; Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 66.

⁶⁵ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 105.

⁶⁶ Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 66.

⁶⁷ Bijvoorbeeld in 1619 schenken ze opnieuw 5.000 ponden en *subvention des fraiz du bastiment de ladite église*. Het verdere verloop van dit onderzoek zal uitwijzen hoeveel in totaal. Finot, *Inventaire sommaire*, z.pg.

⁶⁸ Maar ook dan was de kerk nog niet voltooid. Bij de dood van Albrecht in 1621 vertraagt het project aanzienlijk en na de dood van Isabella valt het zelfs zo goed als stil. Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 92.

De reparatie van de omwalling van de kloostergebouwen van Hertoginnedal (Val-Duchesse) in Oudergem kwam tot stand met geldelijke steun van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Gravure, 1693 (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen, cat.nr. K7585)

Convent van Hertoginnedal (Oudergem)

We besluiten het artikel met de casus uit de inleiding, namelijk de donatie van 500 ponden voor het repareren van de omwallingsmuur van Hertoginnedal. Met deze gift traden de aartshertogen in de voetsporen van Isabella's vader, de Spaanse koning Filips II, die in 1565 een donatie had gedaan om de kerk te herbouwen en er *une fenêtre ornée de la représentation du roi et de ses armoiries* te plaatsen.⁶⁹ Met betrekking tot de omwallingsmuur is bekend dat priorin Van Onchem tussen 1649 en 1650 een nieuwe ommuring had laten bouwen rond de kloostergebouwen, bijgebouwen en tuinen.⁷⁰ Het feit dat de aartshertogen al in 1617 bijdroegen aan deze ommuring (en dat dit expliciet zo beschreven staat), terwijl er ongetwijfeld heel wat andere en mogelijk dringender reparaties nodig waren, is geen toeval. Niet alleen zal dat te maken hebben met de striktere bepalingen van het Concilie van Trente, die muren als een essentiële vereiste van een klooster beschouwden.⁷¹ Concreet betekende dit dat kloosters die reeds vóór het concilie slotkloosters waren hun muren verder dienden te onderhouden en te verstevigen.⁷² Daarnaast waren Albrecht en Isabella ook grote voorvechters van deze praktijk – net als hun voorgangers trouwens, die vooral die ordes bevoordeelden die het ideaal van *complete enclosure* deelden.⁷³ De aartshertogen steunden de inspanningen van aartsbisschop Hovius dan ook voluit, wat ervoor zorgde dat tegen het einde van het aartshertogelijke bewind slechts één convent in het volledige aartsbisdom Mechelen niet ommuurd was.⁷⁴ In dat opzicht is het dan ook niet verwonderlijk dat een uitgave in 1617 uitdrukkelijk voor de ommuring van een klooster bestemd was.

Besluit

In dit artikel werden uitgaven voor de (her)opbouw van katholieke infrastructuur in het hertogdom Brabant onder de loep genomen zoals ze geregistreerd staan in de *Recette Générale* van 1617. Hieruit bleek dat de aartshertogelijke donaties geregistreerd in deze registers relevante informatie bevatten, in het bijzonder aangaande de stoffering van kerken en kloosters. Daar waar de soms tere materialen de tand des tijds niet hebben doorstaan, en talrijke gebouwen of zelfs volledige complexen de Franse Revolutie of beide wereldoorlogen ternauwernood of helemaal niet hebben overleefd, kunnen we dankzij de *Recette Générale* een glimp opvangen van dat verdwenen kerkelijk erfgoed of de herkomst van het bewaarde erfgoed verduidelijken.

Een bredere analyse van alle geregistreerde aartshertogelijke uitgaven over de jaren heen zal ons in staat stellen op microniveau te bekijken hoeveel fondsen Albrecht en Isabella tijdens hun regering aan een bepaalde Brabantse kerk of klooster schonken. Dat kan een combinatie van verschillende soorten donaties (gebouwen, aankleding en decoratie, en ongespecificeerde aalmoezen) zijn, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de kerk van Scherpenheuvel. Het zal tevens mogelijk zijn de donatiepolitiek van Albrecht en Isabella in het hertogdom Brabant te vergelijken met die in andere landstreken, en steden zoals Leuven of Brussel met andere Brabantse steden. Verder zal de lange-termijn-analyse van rekeningen ook informatie verschaffen over de afweging van het belang en de mate van exclusiviteit van individuele donaties – zowel geografisch, thematisch als wat de begunstigden betreft. Louter op basis van uitgaven van één jaar zijn dergelijke conclusies hier, hoewel verleidelijk, niet gerechtvaardigd.

Tot slot zal een kritische analyse van de informatie uit de *Recette Générale*, door vergelijking met bestaande literatuur, een uitstekende basis vormen voor casestudy-onderzoek. Zeker afgezet tegen uitgaven geregistreerd door lagere ontvangerijen of kwitanties kan dit verrijkend zijn, zoals het geval bleek bij de schilderijen in de Sint-Hubertuskapel van Tervuren. Op deze manier kan onderzoek in de *Recette Générale* bijdragen tot een broodnodige contextualisering van de rol en betekenis van de aartshertogen bij de restauratie van het katholieke landschap in Brabant.

69 Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 93; Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, 349.

70 Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*, 78.

71 Put en Harline, *Verloren schapen*, 163.

72 Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 99. Maar de verstrenging hield uiteraard meer in dan enkel het voorzien van muren. Zo werd het bijvoorbeeld ook verboden om zonder toestemming van de bisschop het klooster te verlaten, zelfs niet voor kort. Pasture, *La restauration religieuse*, 273. Dat niet alle kloosters deze regel even nauw namen, toont het voorbeeld van de benedictinessenabdij van Groot-Bijgaarden. Het bloemrijke verhaal vol intriges en 'ongehoorzaamheid' hierachter is terug te vinden in Put en Harline, *Verloren schapen*, 163-176.

73 Van Wyhe, 'Court and convent', 425.

74 Binnen het aartsbisdom Mechelen leende of schonk Hovius zelfs geld om de bouw van de muren aan te moedigen. Put en Harline, *Verloren schapen*, 163; Pasture, *La restauration religieuse*, 279.

RÉSUMÉ

La *recette générale* et la restauration du paysage catholique sous les archiducs Albert et Isabelle

Les édifices religieux et conventuels ont gravement souffert durant la seconde moitié du 16e siècle dans les anciens Pays-Bas, ainsi que leur mobilier artistique et liturgique. Aux vagues d'iconoclasme de 1566 et de 1581, cette dernière étant liée à l'établissement de républiques urbaines calvinistes, s'ajoutent les faits de violence militaire entraînés par la Guerre de Quatre-Vingt-Ans opposant les armées espagnoles aux troupes des Etats. Au bout du compte, l'infrastructure catholique des Pays-Bas méridionaux s'est retrouvée dans un état pitoyable, après avoir été parfois visée intentionnellement et spécifiquement par ses adversaires. L'archiduchesse Isabelle n'écrit-elle pas en 1599, peu après son arrivée, que ce pays est *tan destruyda* qu'il faudrait *muchos millones* simplement pour en restaurer les églises et les couvents.

Le gouvernement des Archiducs (1598-1621) est marqué par la volonté de restaurer et de consolider la monarchie et le catholicisme, indissociablement liés. L'historiographie s'accorde d'ailleurs pour souligner leur contribution financière essentielle au relèvement de l'infrastructure catholique, aux côtés d'autres intervenants (établissements religieux eux-mêmes, mais aussi ville et noblesse). Paradoxalement pourtant, cette intervention de leur part n'a jamais fait l'objet d'un relevé systématique.

Cette contribution vise à présenter une recherche en cours qui a précisément pour objet de mener une telle analyse. La source retenue est constituée par les comptes de la *Recette générale de toutes les finances*, conservés aux Archives départementales du Nord à Lille. Dans un premier temps de l'enquête, les comptes des recettes inférieures ne sont pas pris en considération. Ils peuvent bien entendu receler eux aussi des dépenses relatives à la restauration catholique. Ils seront examinés dans une seconde phase du travail.

La recherche étant encore à son commencement, les résultats présentés à titre exploratoire concernent l'année 1617. Le Receveur général a enregistré de nombreuses dépenses en dons consentis à des établissements religieux. Ces dons varient en taille et en importance. Leur objet va de la construction de l'église de pèlerinage de Montaigu (*Scherpenheuvel*) à l'achat de textiles ou à la réalisation de vitraux pour de simples églises paroissiales. On relève au total 57 rubriques, pour un total de 33.594 livres, ayant un lien direct avec l'infrastructure catholique. Parmi ces rubriques, 30 concernent le Brabant.

L'examen de la source montre la richesse de l'information qu'elle contient, en particulier sur le mobilier des églises et couvents. Une perspective s'ouvre ainsi sur un patrimoine religieux méconnu, qui a depuis souffert l'usure du temps et les destructions de la période révolutionnaire puis des deux guerres mondiales, et peut avoir, dans certains cas, entièrement disparu. La possibilité s'ouvre également d'une analyse à l'échelle micro, portant sur les dépenses octroyées durant toute la période à tel ou tel établissement, de manière à suivre d'éventuelles continuités et surtout à comparer l'importance relative des interventions archiduciales. On pourra également comparer la politique de don des archiducs dans les différentes provinces des Pays-Bas. L'étude critique envisagée offrira ainsi la base à une recontextualisation bien nécessaire du rôle des Archiducs dans la restauration catholique en Brabant.

Archivalia

Archives Départementales Du Nord (ADN)

Chambre des Comptes de Lille, Série B

B2776, 309r

B2890, 344v, 346v, 355r-355v, 369r-369v, 394v, 402v, 433v

B2901, 363v-364v

B2907, 360v

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA)

Kerkelijk Archief Brabant

nr. 11469

Literatuur

- Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 165-199.
- Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis* 61 (1978) 13-95.
- Aerts, E., 'Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek', *Gemeentekrediet van België: Driemaandelijkse tijdschrift* 36 (1982) 275-294.
- Aerts, E., *Geschiedenis en archief van de rekenkamers* (Brussel 1996).
- Arnould, M. A., 'Prologomènes à l'étude des finances publiques des Pays-Bas espagnols', *Acta historica Bruxellensia* 2 (1970) 7-23.
- Balis, A., 'Renaissance en barok' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 358-369.
- Benedict, P., 'The second wave of Protestant expansion' in: R. Po-Chia Hsia (red.), *The Cambridge History of Christianity. Volume 6. Reform and Expansion 1500-1660* (Cambridge 2007) 125-142.
- Bogaerts, A.M., *Het klooster Hertoginnedal der zusters Dominikanessen te Oudergem 1262-1797* (Leuven 1979).
- Boni, A., *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis* (Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1953).
- Braeken, J., *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*. 1A (Luik 1977).
- Brandts, V., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621* (Bruxelles 1912).
- Coppens, H., en E. Aerts, 'Ontvangerij-Generaal van Financiën Koninklijke Schatkist (1387-1795)' in: E. Aerts e.a. (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Brussel 1994) 534-546.
- Cornil, T., 'Théodore van Loon et la peinture italienne', *Bulletin de l'institut historique belge de Rome* 17 (1936) 187-211.
- Coster, W., en A. Spicer, 'Introduction: the dimensions of sacred space in Reformation Europe' in: W. Coster en A. Spicer (red.), *Sacred space in early modern Europe* (Cambridge 2005) 1-16.
- De Bodt, S., 'Borduurwerkers aan het werk voor de Utrechtse kapittel- en parochiekerken 1500-1580', *Oud Holland. Quarterly for Dutch Art History* 105 (1991) 1-31.
- De Coussemaker, M.I., 'Réparations des églises dans la Flandre Maritime après les troubles religieux du XVIe siècle', *Annales du comité Flamand de France* 17 (1888) 387-457.
- De Frenne, L., 'Verzoening en herstel van het vorstelijk gezag: de Aartshertogen Albrecht en Isabella en de stad Gent (1598-1621)', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 60 (2006) 247-284.
- De Jonge, K., en A. De Vos, 'Architectuur ten tijde van de aartshertogen: het hof achterna' in: K. De Jonge e.a. (red.), *Bellissimi ingegni, grandissimo splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw* (Leuven 2000) 11-42.
- De Maeyer, M., *Albrecht en Isabella en de schilderkunst. Bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden* (Brussel 1955).
- De Villermont, M., *L'infante Isabelle. Gouvernante des Pays-Bas* (2 dln.; Taminés-Paris 1912).
- Duerloo, L., 'Pietas Albertinas. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 1-18.
- Duerloo, L., 'Archducal Piety and Habsburg Power' in: L. Duerloo en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays* (z.p. 1998) 267-283.

- Duerloo, L., *Dynasty and piety. Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars* (Farnham 2012).
- Duerloo, L., en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Catalogus* (z.p. 1998).
- Duerloo, L., en M. Wingens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen* (Leuven 2002).
- Duffy, E., *The stripping of the Altars: Traditional Religion in England, c. 1400-c. 1580* (New Haven 1992).
- Eire, C.M.N., *War against the Idols: the reformation of worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge 1989).
- Elias, H.J., *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)* (Antwerpen 1931).
- Finot, J., *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790* (Lille 1888).
- Janssens, L., en E. Persoons, *Kloosters in het Zoniënwood (Hertoginnedal, Groenedaal, Rooklooster, Zevenborren en Ter Kluizen)* (Brussel 1989).
- Janssens, P., 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)' in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2002) 178-221.
- Janssens, S., '361. De bekering van de Heilige Hubertus' in: L. Duerloo en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Catalogus* (z.p. 1998) 260-261.
- Koldewij, A., 'Triomf van de Brabantse kunstenaars' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 268-287.
- Louthan, H., *Converting Bohemia: Force and persuasion in the Catholic Reformation* (Cambridge 2009).
- Marini, M., 'Female Authority in the Pietas Nobilita: Habsburg Allegiance during the Dutch Revolt', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 34 (2010) 5-24.
- Marnef, G., 'Roerig Brabant' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 291-307.
- Marnef, G., 'Verscheurde geesten' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 330-343.
- Meganck, T., *De kerkelijke architectuur van Wensel Coberghe (1557/61-1634) in het licht van zijn verblijf te Rome* (Brussel 1998).
- Mellaert, D., *De Sint-Pieterskerk te Leuven. Architectuur en kunstpatrimonium* (Leuven-Amersfoort 1998).
- Meul, V., *Kerkelijk textiel behouden en bewaren* (Hasselt 2010).
- Pierron, S., *Histoire de la forêt de Soigne* (Bruxelles 1905).
- Pollmann, J., 'Countering the Reformation in France and the Netherlands. Clerical Leadership and Catholic Violence, 1560-1585', *Past and Present* 190 (2006) 83-120.
- Pollmann, J., *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635* (Oxford 2011).
- Pollmann, J., 'Being a Catholic in Early Modern Europe', in A. Bamji, G.H. Janssen en M. Laven, *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation* (Farnham 2013), 165-182.
- Potvin, C., *Albert et Isabelle. Fragments sur leur règne* (Paris-Bruxelles 1861).
- Put, E., 'Les archiducs et la réforme catholique: champs d'action et limites politiques', in L. Duerloo en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays* (z.p. 1998) 255-265.
- Put, E., en H. Craig, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620* (Leuven 2002).
- Scelliers, H., *Beschryvinghe vande fondatie ende gheleghentheydt van het clooster vande HH. Dryvuldigheyt s'Hertoginne-dael by Auderghem* (Bruxelles 1662).
- Spicer, A., 'After Iconoclasm: Reconciliation and Resacralization in the Southern Netherlands, ca. 1566-85', *The Sixteenth Century Journal* 44 (2013) 411-433.
- Staal, C., 'Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart', in S.F.M. De Bodt en M.L. Caron, *Schilderen met goud-draad en zijde* (Utrecht 1987) 83-98.
- Stam, G.J.S.N., 'Loffbarlycke te onderhouden. Een visie op het conserveren en restaureren van textiel in historisch perspectief', in S.F.M. De Bodt en M.L. Caron, *Schilderen met goud-draad en zijde* (Utrecht 1987) 32-50.
- Tahon, V., *Le prieuré de Val-Duchesse* (Bruxelles 1910).
- Thøfner, M., *A common art: urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle 2007).
- Timmermans, B., 'Een elite als actor binnen de zeventiende-eeuwse kunstwereld. Uitbouw en patronen van patronage(netwerken) in de Antwerpse Nazomer' in: H. Vlieghe en K. Van der Stighelen (red.), *Sponsors of the Past. Flemish art and patronage 1550-1700* (Turnhout 2005) 203-227.
- Vannieuwenhuyze, B., *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (doctoraalscriptie Universiteit Gent 2008).
- Van Sprang, S., 'Van Loon en de schilderijen van de hertogelijke Sint-Hubertuskapel in Tervuren' in: *Theodoor van Loon. 'Pictor ingenius' en tijdgenoot van Rubens* (Gent 2011), 43-59.
- Van Wyhe, C., 'Court and Convent: The Infanta Isabella and Her Franciscan Confessor Andrés de Soto', *The Sixteenth Century Journal* 35 (2004) 411-445.
- Villa, R., 'Correspondencia de la Infanta archiduquesa de Isabel Clara Eugenia de Austria con el Duque de Lerma', *Boletín de la real academia de la historia* 47 (1905) 263-304.
- Walsham, A., *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland* (Oxford 2011).
- Wauters, A., *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'annexion de cette ville* (3 dln.; Bruxelles 1855).